ԴԱՎԻԹ ԱՆԱՆՈՒՆ

ՂԱՐԱԲԱՂ

Դավիթ Անանունը (1879—1943) ծնունդով Արցախի Մեծ Շեն գյուղից է։ Պատանեկության տարիներին հարել է Հնչակյան կուսակցությանը, ապա՝ դաշնակցությանը, իսկ 1905-ից հետո՝ հայ սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցությանը՝ դառնալով սպեցիֆիկյան գաղափարախոս։ Աշխատակցել է «Մշակ», «Նոր խոսք» թերթերին, կազմակերպել «Մեր ուղին», «Գործ», «Հայաստանի կոոպերացիա», «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», «Նորք» և այլ պարբերականների հրատարակությունը։

«Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը» եռահատոր գրքում շարադրելով մեր ժողովրդի հասարակական-քաղաքական և մշակութային զարգացման պատմությունը՝ զարգացրել է հայերի համախմբման գաղափարը։ Այդ երազանքն վերարտադրելու դրվագ է նաև «Ղարաբաղ» հոդվածը, որը տպագրում ենք մասնակի կրճատումներով և որի սյունակային շարվածքը, «Հայաստանի կոոպերացիա» ամսագրում տպագրված նախօրեին (1920 թ. օգոստոսին), ծանոթանալու է հղել Հայկական Հանրապետության վարչապետին։

Այն նախապաշարմունքներ, որոնք մի անգամ ստեղծվելով՝ շարունակում են ճշմարտության տեղ ընդունվել և մեծամեծ դժբախտությունների պատճառ դառնալ։ Այդպես է և Ղարաբաղի տնտեսական հակման հարցը. արդյոք նա Հայաստանի՞ հետ է իր զարգացման հեռանկարով, թե՞ Ադրբեջանի։ Ստորև բերված դիտողությունները ու փաստերը նպատակ ունեն պատասխանելու այդ հարցին։

Ղարաբաղը կազմում է Հայաստանի հյուսիսարևելյան ծայրագավառը... Մեր ազգային տարերքը այնքան ուժեղ չեղավ, որ կարողանային նվաճել և ընդմիշտ ամրացնել Հայաստանի ոտքին Ղարաբաղի տափաստանը, սակայն այնքան էլ թույլ չեղավ, որ օտար նվաճողը արհամարհեր մեր իրավունքը այդ երկրամասի նկատմամբ... 11-րդ դարի արաբ աշխարհագիր Իբն ալ Ֆակիհը հիշում է, օրինակ, որ պարսկական Ադրբեջանը տարածվում է մինչև Բերդաա (այսինքն՝ մինչև արդի Բարդա կայարանը Եվլախ-Շուշու խճուղու վրա), իսկ Բերդաայից դենը սկսվում է Սիսականը, որ արդեն մեր Սյունիքն-Սիսականն է։ Ղարաբաղի տափաստանը միշտ բախման վայր դարձավ հայերի ու թուրք նվաճող ուժերի միջև. լեռնցի հայը, անկարող լինելով տիրել ու պահպանել տափաստանը, ձգտում էր հալածել թուրքին գոնե Ղարաբաղի լեռնաստանից և պետք է խոստովանել, որ նրա ջանքերը ապարդյուն չեն անցել դարերի ընթացքում։ 18-րդ դարի հիսնական թվականներին թուրքերին հաջողվեց բուն դնել Ղարաբաղի սրտում և գրավել Շուշին, բայց նույնիսկ Շուշվա բերդնակալ թուրք խաները չէին կորցրել այն զգացումը, որ իրենք Ղարաբաղին տիրել են նվաճողի իրավունքով և իրենց մեռելները փոխադրում ու թաղում էին Բարդայում!։ Հայի ու թուրքի կռիվը Ղարաբաղում... վերածվեց լեռների ու դաշտի կռվի, համապատասխան ինքնամփոփ տնտեսությամբ։ Ղարաբաղի երկու մասերի առանձին տնտեսական ինքնամփոփությունը, որ ստեղծվել էր մահմեդական տիրապետության օրով, շարունակվեց և ռուսների ժամանակ։ Ռուսների միդարյա տիրապետությունը այդ երկրում չստեղծեց այնպիսի իրավակարգ ու ապահովություն, որ հայն ու թուրքը տնտեսապես մակարդվեին իրար հետ, բնակության հաստատեին միևնույն վայրերում և սեփականության խառնշտոր վիճակի դիմեին։ Լեռնցի հայերի ավելցուկը գնաց նստելու ոչ թե Ղարաբաղի տափաստանի ընդարձակ ու ազատ դաշտերում, այլ հեռավոր Բաքվում կամ Անդրկասպյան երկրում։ Իսկ տափաստանի թուրքը Լեռնային Ղարաբաղի հետ կապ պահպանեց իբրև անասնապահ ու վաչկատուն...

Չենք կարող մոռացության տալ, որ իրոք լեռնցի հայը, նրա առևտրականն ու արհեստավորը, ձգտում էին վաստակի ասպարեզ գրավել Թարթառում, Աղդամում, Բարդայում ու Եվլախում։ Սակայն այդ ձգտումն արտահայտվում էր անապահով պայմաններում և թըրքական անհամբերող մրցույթում, ուստի ռուսական միդարյա տիրապետությունը չկարողացավ ոչնչացնել հային ու թուրքին բաժանող տնտեսական խրամատը։ Ավելին։ Այդ խրամատը ավելի խորացավ 1905—1906 թվերին թուրք-հայկական ընդհարումների պատճառով, երբ նույնիսկ հատուկ լեռնային ճանապարհ կառուցվեց Գանձակից Շուշի, ավելի լայնացավ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանին ցույց տրված թյուրքասիրության շնորհիվ։

Ռուսական վարչությունը Ղարաբաղում աշխարհագրական գործոնին զոհ բերավ շատ բան։ Մերձկասպյան երկիրը, շնորհիվ Կասպից ծովի ու Վոլգայի, ավելի սերտ էր կապված Ռուսաստանի հետ։ Ղարաբաղն էլ վարչական հաստատություններով ու ճանապարհներով մոտեցվեց Մերձկասպյան երկրին։ Նահանգական կենտրոն ճանաչվեց Գանձակը (1868 թիվ), ու նախորդ դարի 2-րդ կիսում իր բնակչության թվով ու մյուս քաղաքային հարմարություններով շատ էր հետամնաց Շուշուց։ Այս կարգով գավառական կենտրոններ հռչակվեցին Թարթառը (Ջիվանշիրի համար) ու Ջիբրայիլը (համանուն գավառի համար)։ Ապա երկաթուղին անցավ Կուրի աջ ափով և սա ինքը հավաքող մի գործոն դարձավ, որ նսեմացնում էր Լեռնային Ղարաբաղը։ Եվ, այնուամենայնիվ, չնայած այս պայմաններին, Ղարաբաղի երկու մասերը — լեռնաստանն ու տափաստանը — շարունակեցին մնալ կղզիացած վիճակում։ Ոչ ժողովուրդները խառնըրվեցին իրար հետ, ոչ նրանց տնտեսությունը ընկավ կախման մեջ։ Տնտեսական ինքնամփոփությունը, որ հիմք էր առել մահմեդական տիրապետության և հայկական դիմադրության օրով, շարունակեց պահպանել իր անխախտությունը։ Ահա փաստերը։

Նախ ազգաբնակչական կազմը։ Հայաստանը տեր չի կանգնում ողջ Ղարաբաղին մինչև Կուրը։ Նա հրաժարվել է պատմական իրավունքից և իր պահանջներին հիմք ընդունել ազգագրական ներկա կազմը, որ միաժամանակ զուգադիպում է երկրի տեղագրական վիճակին։ Հայաստանը դառնում է այսպես — Ղարաբաղի լեռնաստանը ինձ, տափաստանը՝ Ադրբեջանին։ Ահա այդ լեռնաստանում 1917 թ. տվյալներով, ապրում էին — հայեր՝ 150 հազար (70 տոկոս), մուսուլմաններ՝ 58 հազար (27 տոկոս), մնացած ազգեր՝ 5 հազար (3 տոկոս)։ Այժմ ազգությունների թվական հարաբերությունը միանգամայն փոխված է։ Ուրիշ ազգերից ռուսները հեռացել են Ռուսաստան։ Ապա Լեռնային Ղարաբաղի որոշ գյուղերից հեռացել են նաև թուրքերը։ Դրա դիմաց լեռներն են ապաստանել տափաստանում եղած հայ գյու-

● Վերջը՝ 3-րդ էջում

ՊԱՅՔԱՐ

● ՄԻՔԻԼԻ 1-ՈՒ ԷՋԵՄԻ

դերի բնակիչներ (Հիվանդիրի գավ.)։ Այսպիսով հայկական Պարաքարում (Հարբերդ, Խարեն, Վարանդա, Իգան) եկ տարբ ավելի է ամրացել բվով։ Իսկ էնի տեսք պիլաքնեմ հան ալե, որ հիմ Պարաքարի անբասնան մասը կազմող Գյուլիսանք վերջին տարիների անցուցարի մեջ վիրահանգեցիր էր կաք նախկին մեր վարդի հետ և բերաբով հայկական Ղարաքանդարան հանով, պատկերը ավելի կատարյալ կլինի։

Պարաքարի Ազգանվան գավառի բարուենությունն է և էր տեղադրությամբ. և տեսնարիքով։ Ավերբայրենը չի գտնում հրանց իր գեներիների մեջ։ Նույնն է սեռում և Հայաստանը։ Այժմ, երբ մեզ անցնում եմ անմիջապես տեսնարանի գործերին, շրջիկ գտանեմ Պարաքարը Ազգանվանից, այլ պիտի հասնեմ հրանց մասին իրենի մի տեսնական ամբողջության։

Գյուղատնտեսական ապարանքում ապրելությունը խիստ տիրված է Պարաքարի հերան մասում։ Ասենասանք մյուսում է բացառապես հացանդեղեն։ Տափաստանը՝ նան. բրինձ, բամբակ և մասնատան։ Ասենասանք մեր վարունեցությամբ կար է. տափաստանը խանենում ու առանց բերքերի է էր չի կարող մասնակարերի մեղուներիս։ Ագնեբությամբ մեջ նայն ապրելությունը գոյություն ունի հնարեմ կլիմայական պայմանների ու ժողովուրդների կողմի։ Հայը մյուսում է իսկզբ է բաբ, ապրանքարանի գնի է օրի։ Բարին բան մնի մասին հետաքրքրությունը ի մասնավորների մյուսում։ Մեզ հասնում ամենասար է լինում պարզապես պանդարան, մյուսկով բնարանի բառանեներ։ Անասնապանությունը հերան մասերում չի ենթակում իրար, բեն բնդհանրապես նա հայի ու բարին անասնաբուծությունը լրացնող մի նյութ է և անկախ գործանի բնույթ չի կրում։ Հայը նրանանկաց է։ Նրա խոյնարանությունը ամփոփված է իր ցանի սանմանների կամ մեռնարա տրասանեներում։ Բարին վարանում է և բարանական խրեներ։ Իր անասնապանությունը այդ նյութով նա վերցնում է երկրի հանգիստ և ապետերի պատան դասնում հարանեների համար։ Պարարքի լեռնասանեն բեղարեկ անասներ ունի, ար մյուսն է հայի գրաղիրու անասնապանի արդյունաբերությամբ։ Մանկում է արենանք, ոչնա են հանվում արնային վերարերյալ իրեր։ Տափաստանը անասներ չունի, և բարին միանգամայն բարկ է արենանների մեջ։ Լեռնասանեն ունի սպիտակ ամոյ (լեռնային գեռեր ու վրասկեր), որ պիտի զարկ տա երկրի գործատանյան արդյունաբերությանի, մանավանդ, երբ ճրկնամի ասենեմ, որ նրա գույը պարանկանում է սարբեր հանեմբեր։ Տափաստանում էրի ուժի արանեմին օգտագործում չի կարող լինել։ Խոյտերի ուղղորդը ցամաքեցնում է գեռերը, երկրեն էլ մինչև օրս չի հայտնաբերել ուրեմ հանրի հետ։

Ջրային ուժը, ապրեցարդությունը և հանեմբը այժմ իսկ պատվանդան են դարձել, որ Պարաքարը ունենա կապիտալիստական մի բանացած արդյունաբերության առոչ նյութեր։ Հիրեմ բարդացարերի մյուսությունը (Գանձանաբ), որ նախնի Ձենով ու գործիքներով իսկ բնդունել է բնդարձակ չափեր։ Ագնեբությունը (Խարեն, Վարանդա) խոյտ գեր է խաղում երկրի տնտեսության մեջ։ Պարաքարը յուրահնյուսը տարի արտահանում է խոյտ հանանի սպիտ և օրի։ Բայց ինչ-որ տասնեմանանի ի ընկնում հանանի ենթակա Լեռնային Պարաքարում նրա կապիտալիստական զարգացում ստացած մեխանիզացարդությունն ու պրենգարդությունն է։

Մեխանիզարդության ռանվիրան Պարաքարում հանդիսացել է մի բարեհաղ վարպետ (բրանգի), որ եղել է միջմասանակ նանանեմ գլուխ տիրացուն։ Նա ասպարեզ է եկել 1836 թ.։ 1912 թ. տվյալներով, հայկական Պարաքարը ունեցել է 40 մեխանիզարդարան, 1.514 յարկով և 2.735 բանվորով։ 40 գործարան միասին մշակել են 86 նաբար փոք բաց բաց 28 հաբար 275 փոք յոր բաբոր։ Ստացված թելը արտահանվել է Մոսկվա և Մարսել։

Գրենանանեմբ կան Պարաքարի բոլոր մասերում։ Բայց հանանի մշակվում են Ձանգեզուրում։ Առանձնացուցանանությամբ այս նյութի ռանվիրան հանդիսացել է նույն Կոնդրատով, որը 1850 թ. հիմնել է առաջին գործարանը։ Պարաքարի շրջանում հանանանեմբերը բոնում են 248 դեպանի տարածություն։ Հանանանեմբերը հայտնի են։ Գրենանարդարանեմբերը Բարին չկան։ Գրենանարդարանեմբերի միասին արտադրել են 1900 թ. 50 հազար փոք մաբար պրիճն, իսկ 1914 թ.՝ 85 հազար փոք։

Բերա մեխանիզարդ և տրենտեսական զարգացման հետևանքով հայկական Պարաքարը ճնան չէ բարեկանեմ, մանավանդ այ մի կոխում չունի վերջինիս։ Կոխանք նրա մեջ է գտնվում, որ երկրագործի անջատում է բարխական մասով և այդ մասը կարելով պիտի հասնեն հասպիս ու Սեվջը տանող հարմարագույն։ Դեռ խոսք կարող է լինել մեխանական կոխման մասին, ապա այս դեպքում բարեկանեմ տափաստանեն է, որ ամբարզրված է հայկական լեռնասանով և առանձնապես նրա ամառային արտասահմանում։

Ասացինք, որ բարեր դեռ մասամբ վարկաներն է բարձրական խաչեսաած է։ Ամա այդ խաչեսաածը մեր մեջ էլ է գեռաում իր հասարի համար և ամառը ձգելով հանձնած տափաստանը՝ չկում է դեպի հայկական լեռները։

Պարաքարում ամառային արտասահմանները բռնում են 307.125 դես. տարածություն, որից նամար զբաղելու համար 246.515 դես., անհարմար -60.610 դես.։ Ռուսատանեների զբաղարձումը կատարվում է համանման 1884 թ. հունիսի 29-ի տեղեկի, բան առում խաչեսաածության հանկարված այդ վայրերը չեն կազմում արկ ածի կամ հանարեի սեփականություն, այլ հանդիսանում են պետական հողային ֆոնդ։ Ամբ կապալ տրված է տեսանանանեմբերին։ Ռուսատանեների 1899 թ. զբաղեցիս 16 հեղ։ 26038 դեսյ. բան առում բարի 18.919. հայ՝ 3.510. հայ՝ 3.408. բաբ.՝ 201։ Ասանց երկրպնյու կարելի է ասել, որ այժմ սարեր բարձրացող խաչեսաածների թիվը պետք է անհամեմատ պակաս լինի, որովհետև բաբանական տեսանարարությունը իրեն հետաձգեց տրամանան նյութ, կորցնում է իր գրաբյությունը և հայտանանարարությունը։ Հայերեն ու էրեբրը պարում են լեռնատանում։ Ռուսատանեների հանդիսանում են հանանի էրանց հոգաբաժինների շրանանարությունը։ Ինչնէ բարերը սար են բարձրանում կարելով հայրարար վերանեմ։ Պապանանանեների հետաքրքրությունը հայ գյուղերից հեռանալ է—Բանանդարի 3 վերան, Պապարանից՝ 3, Գալանանի՝ 13, Շանարանից՝ 4 վերան, Կարարանից, Ապարանանից, Պապանանանից՝ 6—8 վ.։ Բարերը Բաղվի հանանի Ջերի գավառից Ազգանվանի առտասանանեների հասնելու համար Թիֆլիս II և Ալեքսար գյուղերից կարում է 205—235 վերան...

Այս տարածությունի կարելավ բարերի խաչեսաածը հանապարհին ռանանակ է տարիս այս գյուղերի ցանքերն ու մարգագետինները, բարում ծառաանանելիքը, իր խանեում հայի չի բեկամ անասներ և այլն։ Իսկ տան հեռանում է կոխի, բեկնարում, պատերում և բրնանարում։ Կարելի է ասել, բե բարերի բարերի կոպարությունը, նրանց մեջ արմատանում զգալությունն ու ապագայությունը ապրանք են բարանական խաչեսաածությանի։ Անշարժ ապիանությունը այնպիսի վարք ու բարք են հաղորդում մարգան, որ չի կարող պատանան բարանարդությունը, ապրանանարարությունը սարեում ու ձարեում։ Բարերի խաչեսաածի եր գրագետ-ի գեռ է. բեռ, շրջիկ մասերի սանանանանարանը, այդ չի գրում։ Իսկ նրա առաջարդերը Ավերբայրենի գոյության համար վարպետներ, ամենամ են իրանց ձգտերի հետաձգությունը գեռ ծառայեցնել հարան Հայաստանի գեմ ու մյուսարարքի պանեն ազգանի կոխի։ Եվ դա այն ժամանակ, երբ Ավերբայրենի տանանանեմբերը առգանան, հանանանեմբերի կառուցման և հանիեմբերի յուրացման հետևանքով կարող են հեռ ու առաջ ապրանա նայրարքի իրենց բանկիրեմբերին։ Այդ շրջանում ավերբայրենի ի զարգացում ավերբայրենի ի հայտնական ամառնարարությունը, այլ բյնամության ու նիրանարությունը...

Բայր տվյալներ ցույց են ասվիս, որ հայկական Պարաքարը իր տնտեսական բնեհանգիսությունը պահպանել է մինչ։ բե պարական և բե ռուսական տիրապետության ժամանակ։ Բարանական է վարչական վիճակ է սահանի նրան հանվել դեպի այս կամ այն կենտրոն ու ուրեմ։ Գարեպական տիրապետության ժամանակ Բարիզեմ էր գեր խաղում, որ նույնվա ասեարի մեր պանանանեց իր ազգանունը մինչև 10-ամյա ի լրանանանական գրվանանեմբերը, երբ հասարակ ուղեմերի տիրապետությունի էր հանդիսանանեմբերի կամարդով (Ռուսի վրա. Հիրդանի ի գավառում) բանան գեմ նա Նարվա ու Բանդիի մեջ։ Ապա զրաբանեց գանվեց, իր կառուցվեց Թիֆլիս—Բաքու երկաղուղին, ու նվազ—Նարի խեղանվ Պարարար ապվեց նոր կենտրոնների մեջ։ Բայ Հայաստանը իր տիրապետությունը ստանան Բարքանի ազգանի վրա (հիմ հայկական Պար. խեղանի գանձանանանեմբերը ազգանունը մինչև 10-ամյա ի ազգանունը մինչև 10-ամյա ի լրանանանական գրվանանեմբերը, երբ հասարակ ուղեմերի տիրապետությունի էր հանդիսանանեմբերի կամարդով (Ռուսի վրա. Հիրդանի ի գավառում) բանան գեմ նա Նարվա ու Բանդիի մեջ։ Ապա զրաբանեց գանվեց, իր կառուցվեց Թիֆլիս—Բաքու երկաղուղին, ու նվազ—Նարի խեղանվ Պարարար ապվեց նոր կենտրոնների մեջ։ Բայ Հայաստանը իր տիրապետությունը ստանան Բարքանի ազգանի վրա (հիմ հայկական Պար. խեղանի գանձանանանեմբերը